

Universiteit Utrecht

De geest voorbij het 'ik'

Een filosofie van de geest die berust op deelbaarheid en interactie

Naam:	Michiel Hengst
Email:	M.Hengst@students.uu.nl
Studentnummer:	3815447
Studie:	Wijsbegeerte (2011-2015)
Opdracht:	Bachelorscriptie
Begeleider:	Dr. Rob van Gerwen
Tweede lezer:	Dr. Joel H. Anderson

Juni 2015

Voorwoord

Bij dezen wil ik mijn begeleider dr. Rob van Gerwen bedanken voor de fijne begeleiding tijdens het schrijven van mijn bachelorscriptie. Hij is de eerste docent in vier jaar tijd die mij kennis liet maken met een gedeelte van de wijsbegeerte waarin ik mijzelf echt kan vinden. Het idee om de mogelijkheden van een filosofie van de geest te onderzoeken die berust op deelbaarheid van de geest was voor mij iets totaal nieuws, maar wel iets waar ik mij volledig voor wilde inzetten. Deze scriptie is daar het resultaat van. Daarnaast wil ik mijn vrienden en ganggenoten bedanken voor het luisteren naar mijn eindeloze filosofische gedachtegangen over fenomenen als de geest, etc..

Ik wens u veel leesplezier toe.

Michiel Hengst

Utrecht, 24-06-2015

Inhoudsopgave

1. Inleiding:	p. 4
2. Relevantie van het onderzoek	p. 5
3. Introspectivisme	p. 8
3.1 Epistemologie en filosofie van de geest	p. 8
3.2 Introspectivisme en het 'other minds'-probleem	p. 9
3.2.1 Descartes: een schoolvoorbeeld van introspectivisme	p. 9
3.2.2 De zelfondermijnende werking van introspectivisme	p. 10
4. De geest voorbij het 'ik'	p. 13
4.1 De 'ander' en het 'ik'	p. 13
4.2 Norm van correctheid	p. 13
4.3 Subjectieve eigenschappen	p. 16
5. Conclusie	p. 19
6. Bibliografie	p. 20

Samenvatting

In deze scriptie wordt introspectivisme als positie binnen filosofie van de geest weerlegd. Aan de hand van een kritieke lezing van René Descartes' filosofie van de geest wordt aangetoond dat introspectivisme leidt tot solipsisme. Solipsisme leidt weer tot het 'other minds'-probleem. Dit 'other minds'-probleem zal blijven bestaan zolang de geest vanuit een introspectivistisch standpunt wordt benaderd. Na het weerleggen van introspectivisme als plausibele benadering van de geest zal er een alternatieve theorie worden aangedragen die berust op het idee dat de geest deelbaar is. Deze deelbaarheid wordt gevonden in het feit dat de 'ander' nodig is voor een besef van het 'ik'. Daarnaast geeft de norm van correctheid m.b.t. uitspraken over de primaire en subjectieve eigenschappen van objecten blijk van geestelijke concepten bij anderen. Naast primaire en secundaire eigenschappen zijn er ook nog de subjectieve eigenschappen van objecten. Subjectieve eigenschappen komen tot stand door de interactie van personen met objecten, en zijn ook alleen via deze interactie weer toegankelijk. Een trouwring heeft bijvoorbeeld subjectieve eigenschappen voor de drager, terwijl het voor een onbekende gewoon zomaar een (trouw)ring is. Subjectieve eigenschappen maken dus deel uit van objecten: een object zien (zoals wij hem zien) betekent die betekenis zien. filosofie van de geest op basis van deelbaarheid van de geest geeft dus verklaringen voor de relatie tussen objecten en cognitieve fenomenen zoals herinneringen, associaties en taal. Deze filosofie van de geest op basis van deelbaarheid van de geest geeft dus verklaringen voor de relatie tussen objecten en cognitieve fenomenen zoals herinneringen en associaties. De scriptie dient dan ook gelezen te worden als verkenning van de mogelijkheden van een filosofie van de geest die de relatie van de geest met de wereld als uitgangspunt neemt.

1. Inleiding

Filosofie van de geest is een bijzonder gebied binnen de wijsbegeerte. Ze is bepalend voor de manier waarop wij het mens-zijn ervaren. Een filosofische benadering van de geest is op zijn minst uitdagend te noemen, aangezien de geest niet materieel is en wel ervaren wordt. Veelal wordt de geest dan ook vanuit die ervaring benaderd, wat leidt tot introspectivisme: een filosofische theorie waarbij fenomenen als de geest worden onderzocht vanuit de eigen ervaring.

In deze scriptie zal er tegen introspectivisme als plausibel standpunt binnen filosofie van de geest worden betoogd. De stelling luidt dan ook als volgt: een filosofische benadering van de geest moet niet berusten op de eigen ervaring, maar juist op de relatie van de geest met andere personen en objecten. Deze relatie van de geest met andere personen en objecten als uitgangspunt zal worden uitgewerkt aan de hand van een theorie die uitgaat van de deelbaarheid van de geest.

Voorafgaand aan het onderzoek zal eerst de relevantie van het onderzoek worden behandeld. Er zal worden besproken waarom er in deze scriptie nadrukkelijk tegen introspectivisme wordt geargumenteed. Ook zal duidelijk worden dat deze scriptie dient als verkenning van een filosofie van de geest die voorbij de ervaring van het 'ik' ligt. Het onderzoek zelf zal van start gaan met een epistemologische benadering van de

geest. Daar zullen verschillende kenvermogens worden besproken en hoe deze zich verhouden tot de bestudering van de geest. Vervolgens wordt aan de hand van een kritische lezing van René Descartes' filosofie van de geest aangetoond dat introspectivisme leidt tot solipsisme en uiteindelijk zichzelf zal ondermijnen. Ook zal het 'other minds'-probleem uitvoerig worden behandeld als een noodzakelijk gevolg van introspectivisme. Na de weerlegging van introspectivisme zal een alternatief uitgangspunt worden aangedragen. Deze benadering van de geest gaat uit van bewust gedrag als criterium voor het toeschrijven van een geest bij anderen. Ook de norm van correctheid m.b.t. primaire en secundaire eigenschappen van objecten geldt als bewijs voor een geest bij anderen, aangezien de norm van correctheid blijkt geeft van processen waar onze geestelijke concepten op van toepassing zijn. Tot slot zullen de subjectieve eigenschappen van objecten worden besproken. Deze subjectieve eigenschappen komen tot stand door de interactie van personen met objecten, en zijn ook alleen via zulke interactie weer toegankelijk. Deze filosofie van de geest op basis van deelbaarheid van de geest geeft bovendien verklaringen voor onderwerpen die in de filosofie weinig aandacht krijgen: de relatie tussen objecten en cognitieve fenomenen zoals herinneringen, associaties en taal. In de conclusie wordt er gereflecteerd op het onderzoek en hoe de behandelde argumenten bijdragen aan de verdediging van de eerder genoemde stelling.

2. Relevantie van het onderzoek

In de moderne filosofie van de geest zijn er drie populaire stromingen te onderscheiden. De eerste is het introspectivisme. Deze benadering gaat uit van de eigen ervaring van het 'ik' als grond voor het opstellen van een theorie van de geest. Veelal gaat introspectivisme gepaard met cartesische twijfel, waardoor het 'other minds'-probleem tot stand komt. Het 'other minds'-probleem is een filosofisch probleem waarbij iemand alleen zeker kan zijn van de eigen geest; de geest van anderen is namelijk niet waarneembaar en moet daarom in twijfel worden getrokken. Zoals in de inleiding naar voren is gekomen, zal in deze scriptie worden beargumenteerd tegen introspectivisme. De reden dat er tegen introspectivisme wordt beargumenteerd is dat de inwaartse benadering van de geest problematisch is voor het bestuderen van de geest. Door de inwaartse werking van introspectivisme worden alle relaties van de geest met andere personen en objecten in de wereld geëlimineerd uit het bereik van de geest en blijft er niet meer over dan een denkende subject, namelijk het 'ik. Dit is radicaal scepticisme dat leidt tot een theorie van de geest die op geen enkele wijze aansluit op de ervaring van het 'ik' als denkend subject dat in relatie staat tot de wereld en tot de ander.

De tweede populaire positie binnen filosofie van de geest komt voort uit de neurowetenschap. Deze positie verdedigt de overtuiging dat geestestoestanden, zoals bewustzijn, gelijk zijn aan neurologische processen. Dit idee wordt ook wel omschreven

als 'wij zijn ons brein'.¹ Deze positie kampt met grote problemen op het gebied van de aantoonbaarheid van de relatie tussen het brein en ons bewustzijn. Deze relatie is als zodanig niet waarneembaar en dus conceptueel. Conceptuele relaties zijn object van filosofische studie, en niet van natuurwetenschappelijk onderzoek. Zolang de relatie tussen lichaam en geest niet neurowetenschappelijk aantoonbaar is, kampt deze positie met teveel problemen om als aannemelijke theorie te worden erkend.

De derde positie in het debat is *The Extended Mind*-theorie. Deze theorie is vooral bekend van Andy Clark & David J. Chalmers' stuk *The Extended Mind*.² *The Extended Mind*-theorie claimt dat de geest niet enkel intern is zoals wordt verondersteld bij introspectivisme en de neurowetenschappelijke benadering. Door aan te tonen dat veel van onze cognitieve processen in relatie staan tot objecten buiten het bewustzijn dat als intern wordt ervaren, wordt er geargumenteed voor een filosofie waarbij de geest een deelbaar aspect heeft. Een goed voorbeeld hiervan is een herinnering: een herinnering komt tot stand door de relatie van een persoon met een object, en wordt voor die persoon opgewekt bij het zien van het object in kwestie. Dit deelbare aspect van de geest is dus noodzakelijk voor de interactie van personen met de wereld. De theorie die in het tweede gedeelte van deze scriptie zal worden besproken is gebaseerd op de uitgangspunten van *The Extended Mind*-theorie (waaronder deelbaarheid als noodzakelijke eigenschap van de geest). Ondanks dat beide theorieën uitgaan van die deelbaarheid van de geest is het zo dat de theorie in deze scriptie uitgebreider in gaat op de gevolgen van interactie tussen personen en objecten. Uit deze interactie komen de subjectieve eigenschappen voort die centraal staan in deze scriptie. Op basis van subjectieve eigenschappen zoals 'betekenissen', 'waarden', 'emotionele gehechtheid', en dergelijke kunnen geestelijke fenomenen zoals herinneringen, associaties en taal worden verklaard.

De relevantie van deze scriptie binnen de hedendaagse filosofie van de geest ligt in de weerlegging van introspectivisme als plausibele benadering van de geest. Daarnaast dient de eigen theorie, die valt onder *Extended Mind*-theorieën, als verkenning van de mogelijkheden van een filosofie van de geest die voorbij de ervaring van het 'ik' gaat. Dat wil zeggen: een theorie die niet enkel uitgaat van de geest als iets louter intern, maar juist deelbaar. En ook dat deze deelbaarheid noodzakelijk is voor de interactie van personen met elkaar en met de wereld. Buiten de filosofie is de relevantie hiervan enorm: ze leert ons dat het waarschijnlijk onverantwoord is om alle sociaalwetenschappelijke onderzoeken terug te brengen tot de cognitieve neurowetenschap (kijken in het brein is beter dan introspectie, want dit keer is er werkelijk iets te zien; maar hoe zich dat vertaalt naar de vragen die ons aangaan is filosofisch onduidelijk), en dat technologische ontwikkelingen die ons wegvoeren van samenleven met belichaamde personen in de richting van een "online" leven (dat uitstekend vanuit ons 'ik' gevoerd kan worden) eenzijdig is en mogelijk een bedreiging vormt voor de menselijke soort.

¹ J. J. C. Smart, "The Mind/Brain Identity Theory," in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition).

² Andy Clark en David J. Chalmers, "The Extended Mind" (1998).

Tot slot is het voor een goed begrip van deze scriptie belangrijk om in het achterhoofd te houden dat deze scriptie in het teken staat van het idee dat filosofie van de geest een studie is van begrijpen en niet enkel van kennen. Hiermee wordt bedoeld dat filosofie van de geest niet enkel draait om bijv. het aantonen van de kenbaarheid van de geest, maar juist een grote rol speelt in het onderzoeken en uitbreiden van onze ervaring van mens-zijn. Vooral binnen de filosofie, waar we ons vaak moeten beroepen op rationeel inzicht, is het aantonen of hard maken van feiten een lastige taak. Dit moet ons echter niet tegenhouden om de mogelijkheden van iets als de geest te onderzoeken en te toetsen aan de eigen en gedeelde ervaring.

3. Introspectivisme

3.1 Epistemologie en filosofie van de geest

Een filosofische benadering van de geest kan op verschillende niveaus problematisch zijn door de complexiteit van het te bestuderen onderwerp, namelijk de geest. Veel van deze problemen binnen de filosofie van de geest zijn epistemologisch van aard. Aan de hand van een kritische benadering van introspectivisme zal worden aangetoond dat een epistemologische benadering van de geest een doodlopende weg is.

Veelal wordt aangenomen dat we kennis van de werkelijkheid kunnen verkrijgen via onze zintuigen. Deze positie is binnen de filosofie omstreden, omdat er veel gevallen denkbaar zijn waarin de zintuigen ons bedriegen. Wat wel vast staat is dat veel van onze alledaagse kennis berust op zintuiglijke waarneming (perceptie). Denk bijvoorbeeld aan de natuurwetenschappen waarbij via empirisch onderzoek verklaringen worden gezocht voor wereldlijke fenomenen. Of onze alledaagse kennis en natuurwetenschappelijke verklaringen die gegrond zijn in de waarneming wel of geen 'echte' kennis zijn is een heel ander filosofisch debat dat niet verder zal worden behandeld in deze scriptie.

Naast het ervaren van de wereld is er ook nog de ervaring van dit ervaren. David J. Chalmers formuleert het probleem van deze ervaring als volgt:

The really hard problem of consciousness is the problem of 'experience'. When we think and perceive, there is a whirl of information-processing, but there is also a subjective part. As Nagel (1974) has put it, there is 'something it is like' to be a conscious organism.³

Deze verwerkende en subjectieve onderdelen van ons bewustzijn zijn problematisch, omdat ze zich niet laat kennen via perceptie. Het is niet mogelijk om bewustzijn fysiek te voelen, ruiken, zien, proeven of horen. Toch hebben we kennis van ons eigen bewustzijn, wat impliceert dat er naast perceptie nog een ander kenvermogen in de geest ligt. Dit vermogen zal in deze scriptie aangeduid worden als het reflectieve vermogen van de geest. Kennis van het eigen bewustzijn door bewuste wezens kan immers alleen worden bereikt via reflectie.

Aan de hand van perceptie is het dus mogelijk voor bewuste wezens om de wereld te ervaren, en het reflectieve vermogen stelt ons in staat kennis te krijgen van ons bewustzijn. Deze twee kenvermogens dekken het grootste gedeelte van onze alledaagse kennis. Een derde kenvermogen is rationeel inzicht dat ons in staat stelt tot kennis te komen via nadenken.⁴ Voorbeelden van dit soort kennis zijn wiskundige getallen, logica en conceptuele waarheden. Dit kenvermogen wordt door sommigen als controversieel beschouwd, omdat het zich beroept op kennis die niet berust in de waarneming of ervaring, maar juist in de logische samenhang van gedachten. Dit

³ David J. Chalmers, "Facing up to the Problem of Consciousness" (1995), p. 201.

⁴ Richard Feldman, *Epistemology* (2003), pp. 3-4.

kenvermogen is echter niet exclusief voor filosofische kennis, maar wordt bijvoorbeeld ook gebruikt bij logische redeneringen zoals 'vanochtend heb ik melk gedronken en het pak terug in de koelkast gezet, er is niemand anders in huis geweest, dus als ik straks de koelkast openmaak staat dat pak melk er nog steeds'. Een bewijs voor rationeel inzicht als kenvermogen kan ook gevonden worden bij René Descartes, wanneer hij via zijn meditatie tot de volgende conclusie komt: *cogito, ergo sum* (ik denk dus ik ben).⁵ Deze conclusie moet voor waar worden aangenomen, aangezien bewuste wezens de ervaring van het 'ik' als bewust wezen niet kunnen verwerpen. Ondanks dat Descartes het belang van rationeel inzicht (nadenken) aantoont, is het echter niet gezegd dat hij dit kenvermogen ook op de juiste manier toepast. Zo zal in de volgende paragraaf blijken dat Descartes' filosofie leidt tot solipsisme.

3.2 Introspectivisme en het 'other minds'-probleem

3.2.1 Descartes: een schoolvoorbeeld voor introspectivisme

Descartes ontkent dat we via de zintuigen tot kennis kunnen komen van de materiële wereld. Hij heeft de overtuiging dat de aard van de realiteit kan worden gevat via rationeel inzicht. Dit komt erop neer dat we onze geest moeten losmaken van de zintuigen, om zo via rationeel inzicht tot de fundamentele waarheden van metafysica te komen. Wanneer we dit doen kunnen we ons richten op de aangeboren ideeën van de essenties van dingen, zoals de essentie van geest, materie en een oneindig wezen (God).⁶ Omdat Descartes stelt dat fundamentele waarheden alleen gevonden kunnen worden met behulp van rationeel inzicht moet alle ervaring die niet berust op rationeel inzicht betwijfeld worden. In zijn *Meditations* komt Descartes door het betwijfelen van alles dat voortkomt uit perceptie tot de conclusie dat hij een denkend subject is, en dat deze conclusie zelfbevestigend is in het bewustzijn van zijn twijfelen, oftewel zijn denken. Het feit dat het bewustzijn van het eigen denken niet kan worden betwijfeld maakt dat Descartes de eigen geest ziet als fundament voor kennis. Kennis wordt dus niet opgedaan door het bestuderen van onze ervaring, maar bestaat uit uitspraken en claims die niet vatbaar zijn voor twijfel.

Het feit dat Descartes de eigen geest ziet als fundament voor kennis maakt dat zijn filosofie vervalt in solipsisme. Voor Descartes ligt het bewijs van zijn eigen bewustzijn in de onbetwijfelbaarheid van zijn denken. Deze positie heeft grote implicaties voor de bestudering van de geest. Ondanks dat Descartes in zijn filosofie zelf niet sprak over het 'other-minds'-probleem zoals het in deze scriptie wordt behandeld, komen theorieën die uitgaan van dezelfde argumentatiestructuur wel uit bij het 'other minds'-probleem.

⁵ Gary Hatfield, "René Descartes," in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition).

⁶ Gary Hatfield, "René Descartes," in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition).

3.2.2 De zelfondermijnende werking van introspectivisme

Zoals in de inleiding al is uitgelegd is het 'other minds'-probleem een filosofisch probleem m.b.t. de kenbaarheid van andermans geest. Opvallend aan dit probleem is dat het alleen optreedt bij theorieën in filosofie van de geest waarbij de centrale claim is dat wij alleen zeker kunnen zijn van het bestaan van onze eigen geest, en hiermee dus het bestaan van de geest van anderen in twijfel moeten trekken. Wat de geest precies is volgens een introspectivist is niet duidelijk, maar zelfbewustzijn moet in ieder geval een vermogen zijn van de geest, aangezien zelfbewustzijn noodzakelijk is voor het kunnen reflecteren op het eigen denken. Het 'other minds'-probleem komt dus voort uit de vraag of we zeker kunnen weten dat anderen een bewustzijn hebben en vanuit dit bewustzijn handelen. Het twijfelen aan het bestaan van andermans geest komt voort uit een gelijksoortige twijfel zoals die bij Descartes aangetroffen wordt, en uit zijn introspectieve benadering.

Een van de centrale claims van de cartesiaanse twijfel is dat onbetwijfelbaarheid een noodzakelijk kenmerk is van kennis. Dit betekent dat wij geen zekere kennis kunnen hebben van de wereld buiten onze geest, omdat onze perceptie en ervaring wel vatbaar zijn voor twijfel. Deze wereld buiten de geest van het bewuste individu staat binnen de filosofie ook wel bekend als de 'externe wereld'.⁷ Deze externe wereld bestaat uit alle objecten die buiten de eigen geest bestaan. Hieronder vallen ook andere personen, aangezien personen op dezelfde wijze deel uitmaken van de materiële wereld zoals levenloze objecten dat doen. Omdat zij deel uitmaken van de externe wereld, die voor ons onkenbaar is, moet hun geest volgens een introspectivist in twijfel worden getrokken. Uit deze redenering blijkt duidelijk dat introspectivisme dus noodzakelijkerwijs leidt tot het 'other minds'-probleem.

Pogingen om het 'other minds'-probleem op te lossen gebeuren sinds John Stuart Mill vaak aan de hand van een analogieredenering; het eigen bewustzijn wordt dan gebruikt om een idee te krijgen van wat denken, voelen en sensaties inhouden zoals die bij het eigen gedrag horen. Aan de hand hiervan wordt er gekeken in hoeverre andere wezens vergelijkbaar gedrag vertonen die samen moeten hangen met het hebben van een geest zoals de onze, om vervolgens vast te stellen welke wezens ook daadwerkelijk een geest hebben.⁸ Deze aanpak wordt door Hannah Pickard gebruikt in *Emotions and the Problem of Other Minds*. Met behulp van emoties en empathie probeert zij tot een oplossing voor het 'other minds'-probleem te komen. Ze richt zich vooral op de relatie tussen emoties en de fysieke ontwikkelingen die daarmee gepaard gaan. Uiteindelijk komt zij door middel van het bestuderen van emoties bij haarzelf tot het volgende inzicht:

⁷ Richard Feldman, *Epistemology* (2003), pp. 53.

⁸ Norman Malcolm, "Knowledge of Other Minds" (1958), p. 974.

You conceive of the bodily feeling or experience that you have, and the bodily changes that others observe, as the same type of thing: an emotion. Given this, there is nothing problematic in understanding how the bodily feelings or experience that you have, and the bodily changes of another that you observe, could be the same type of thing: an emotion.⁹

Pickard geeft hiermee, ondanks dat zij geen introspectivist is, een perfect voorbeeld van een oplossing waarbij aan de hand van bestudering van de eigen geest een model van de geest wordt opgesteld om die vervolgens te projecteren op anderen. Het type argument dat zij gebruikt is een analogieredenering die als volgt werkt: emotie 'x' gaat bij mij gepaard met fysieke verandering 'y', dus als ik fysieke verandering 'y' zie bij een ander ervaart diegene emotie 'x'. Zij zegt hiermee het conceptuele aspect van het 'other minds'-probleem op te lossen omdat volgens haar theorie emoties kunnen worden geobserveerd. Dit conceptuele aspect richt zich niet zozeer op het eerder behandelde epistemologische aspect, maar vooral op de vraag hoe onze concepten werken.

Haar oplossing kampt wel met een groot probleem dat zowel conceptueel als epistemologisch is. Het observeren van fysieke ontwikkelingen die gelijktijdig optreden met emoties zegt weinig over de mogelijke relatie tussen lichaam en geest en hoe zij elkaar beïnvloeden. Sterker nog, deze relatie tussen lichaam en geest ligt voor een introspectivist buiten onze kenvermogens en er dienen volgens introspectivisten ook geen conceptuele of logische verbindingen verondersteld te worden tussen deze twee. Uitspraken over de aard van deze mogelijke verbindingen zijn vatbaar voor twijfel, en dragen volgens introspectivisten dus niet bij aan onze kennis. Deze kritiek op de conceptuele relatie tussen emoties en lichamelijke veranderingen maakt dat fysieke uitingen van emoties ook geen argument kunnen zijn voor het bestaan van de geest bij een ander. Zelf houdt Pickard rekening met deze kritiek en moet tot de conclusie komen dat zolang het 'other minds'-probleem bestaat we niet verder dan een 'justified believe' kunnen komen m.b.t. de vraag of anderen een geest hebben of niet, en hier dus ook geen kennisuitspraak over kunnen doen.¹⁰

Zolang filosofen de eigen ervaring als uitgangspunt voor kennis nemen zal het 'other minds'-probleem blijven bestaan. Een nog veel groter probleem van introspectivisme is echter de zelfondermijnende werking van dit filosofisch standpunt. Het is namelijk zo dat introspectivisten geestelijke fenomenen (bijv. denken, ervaring van pijn) identificeren aan de hand van hun eigen ervaring. De vraag die volgt is of die identificatie op basis van de eigen ervaring ook correct is. De introspectivist zal de overtuiging hebben dat zijn identificatie van geestelijke fenomenen waar is, maar er is een verschil tussen een overtuiging hebben en het feit of deze overtuiging wel of niet waar is. Het concrete probleem hier is dat de introspectivist zich enkel beroept op de eigen ervaring, en daardoor niet kan achterhalen of zijn overtuigingen m.b.t. identificaties van geestelijke fenomenen kloppen.¹¹ Dit dwingt de introspectivist om ook

⁹ Hannah Pickard, "Emotions and the Problem of Other Minds" (2003), p. 101.

¹⁰ Hannah Pickard, "Emotions and the Problem of Other Minds" (2003), p. 101.

¹¹ Norman Malcolm, "Knowledge of Other Minds" (1958), p. 975.

sceptisch te zijn tegenover de inhoud van zijn eigen ervaring, en niet enkel tegenover de geest van anderen. Door het vasthouden aan de eigen geest als basis voor kennis eindigt introspectivisme dus als een theorie die maar één claim kan rechtvaardigen, namelijk het *cogito, ergo sum* van Descartes (oftewel: solipsisme).

Wittgenstein wees ons al op de gevaren van introspectivisme en heeft hier over geschreven in zijn *Philosophical Investigations*.¹² Hij stelt dat introspectivisme leidt tot onzinnige filosofie en argumenteert voor een filosofie van de geest waarbij de omstandigheden, het gedrag en de uitingen van anderen juist de 'criteria' zijn van het bestaan van geestelijke toestanden bij anderen.¹³ Om te kunnen claimen dat wij alleen onze eigen geest kunnen kennen zouden we ook een volstrekt private taal moeten hebben, maar de criteria daarvan (welk woord past bij welke mentale toestand) zijn onmogelijk te fixeren als die taal niet gedeeld wordt. Een privé taal is onmogelijk, dus kennen wij onze geest via onze gedeelde taal en dus faalt introspectivisme. Het gebruik van gedrag als criterium voor het toekennen van geestelijke toestanden aan anderen is ook behandeld bij Hannah Pickard. Het grote verschil is echter dat Hannah Pickard werkt vanuit de analogieredenering waarbij geestelijke toestanden worden toegekend aan andere wezens in zoverre het gedrag past bij de ervaring van het 'ik'. Zij stelt dus criteria op op basis van haar eigen ervaring van persoon zijn en projecteert deze vervolgens op anderen. Volgens Wittgenstein moet er echter juist eerst worden gekeken naar wat we kunnen weten over de ander, in plaats van dat we uitgaan van onze eigen ervaring om deze vervolgens op anderen te projecteren.

Het aanpassen van de criteria voor het toekennen van de geest aan anderen heeft betere vooruitzichten dan de zojuist besproken theorieën van het introspectivisme. Nu duidelijk is geworden dat introspectivisme door zijn zelfondermijnende werking geen overtuigend uitgangspunt is voor een filosofie van de geest, zal er een alternatieve theorie worden aangedragen. Deze theorie berust op Wittgensteins criteria voor het bestaan van een geest bij anderen, en zal de mogelijkheden laten zien van een filosofie van de geest die zich niet laat beperken door de vraag in hoeverre wij onze geest kunnen kennen, maar zich vooral richt op het begrijpen van de geest.

¹² Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (1958, 2^e druk), p. 98/§284.

¹³ Norman Malcolm, "Knowledge of Other Minds" (1958), p. 976.

4. Deelbaarheid van de geest

De theorie die in deze paragraaf zal worden besproken gaat uit van bewust gedrag als criterium voor het toekennen van een geest aan uzelf en anderen. Aan de hand van Wittgenstein zal bewust gedrag als het criterium voor de aanwezigheid van een geest worden uitgewerkt. Vervolgens zal de noodzakelijkheid van de geest van anderen aan bod komen, waarbij Hegels filosofie zal aantonen dat we een ander nodig hebben om ons bewust te worden van onszelf in contrast tot de ander. Een tweede bewijs voor bewust gedrag bij anderen wordt gevonden in de norm van correctheid m.b.t. eigenschappen van objecten in de wereld. De wereld bestaat uit objecten, en deze objecten hebben zowel objectieve als subjectieve eigenschappen. Deze subjectieve eigenschappen zijn resultaat van de omgang van bewuste wezens met hun omgeving en zullen een grond bieden voor verklaringen voor verschillende werkingen van de geest, zoals herinneringen en associaties. Alle elementen die besproken worden zijn essentiële onderdelen voor een filosofie van de geest die uitgaat van de deelbaarheid van de geest. Deze deelbaarheid van de geest leidt enerzijds dus tot zelfbewustzijn, en anderzijds stelt dit bewuste wezens in staat om tot een dieper begrip te komen van de subjectieve eigenschappen die in de objecten liggen naarmate zij bewust deelnemen aan de wereld.

4.1 De 'ander' en het 'ik'

Als reactie op de problemen die gepaard gaan met introspectivisme komt Wittgenstein met de volgende uitspraak: "Do not ask yourself 'How does it work with me?'—Ask 'What do I know about someone else.'"¹⁴ In plaats van dat de geest benaderen vanuit onze eigen ervaring van het 'ik' moet er volgens Wittgenstein dus gekeken worden naar de omstandigheden, gedrag en uitingen van anderen en die als criteria nemen voor het toekennen van een geest bij onszelf en anderen.

Ondanks dat we volgens introspectivisten geen geest kunnen waarnemen bij anderen, zien we wel hoe hun lichamen reageren op hun omgeving. In deze bewuste omgang (lees: het handelen) met de wereld ligt dan ook de rechtvaardiging voor het toekennen van een bewustzijn aan anderen. In deze observatie van anderen als bewuste wezens ligt namelijk het moment waarin we de ander erkennen als de 'ander', en de gewaarwording van het 'ik' in relatie en contrast tot die 'ander'.¹⁵ De 'ander' is dus noodzakelijk voor de ervaring van het 'ik'.

4.2 Norm van correctheid

Naast het aantonen dat een geest bij anderen noodzakelijk is voor de ervaring van onze eigen geest, is er nog een tweede bewijs voor het zelfbewustzijn bij anderen. Dit bewijs is gegrond in de norm van correctheid m.b.t. eigenschappen van objecten en de wijze

¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (1958, 2^e druk), p. 206.

¹⁵ G.W.F. Hegel, "Lordship and Bondage" (1977), p. 111/§179.

waarop deze norm blijkt geeft van o.a. geestelijke concepten bij anderen. Er zijn verschillende normen van correctheid, aangezien deze normen betrekking hebben op verschillende soorten waarnemingen, maar deze worden samengebracht onder de noemer 'norm van correctheid'.

Zelfbewustzijn typeert zich bijvoorbeeld door een ervaring van het eigen zijn als 'ik' in tegenstelling tot de 'ander'. Deze ervaring zou niet mogelijk zijn zonder de concepten 'ik' en 'ander'. De wijze waarop concepten gebruikt en toegepast worden, is gebonden aan regels en een norm van correctheid. Deze norm van correctheid komt duidelijk naar voren in gevallen waarbij iemand uitspraken doet die niet in overeenstemming zijn met de norm. Neem bijvoorbeeld Harry. Harry ziet iedere stoel aan voor een kwade tovenaars die erop uit is hem te vermoorden. Alleen uit de manier waarop deze situatie wordt geschetst kan al worden opgemaakt dat Harry blijkbaar het concept 'kwade tovenaars' projecteert op objecten die wij aanduiden als 'stoel'. Het is bekend dat het gaat om stoelen, omdat alle bewuste wezens die niet Harry zijn stoelen zien waar Harry kwade tovenaars ziet. Wat bijzonder is, is dat Harry een bewustzijn toekent aan die kwade tovenaars op basis van hun gedrag, terwijl het in feite objecten zijn zonder geest, namelijk stoelen. Dus het feit dat Harry stoelen aanziet voor een ander type object, en dat type object gedrag vertoont maakt dat hij een bewustzijn eraan toekent op basis van bewust gedrag als criterium voor de aanwezigheid van een geest. Anderen die wel stoelen zien, kennen geen bewustzijn toe aan die stoelen, omdat die geen bewust gedrag vertonen. Harry is consequent in zijn alternatieve ervaring: wanneer hij in een ruimte is waar zes stoelen staan, ziet hij zes kwade tovenaars. Het feit dat Harry stoelen aanziet voor kwade tovenaars is niet problematisch zolang niet duidelijk is dat zijn waarneming van objecten anders is. Als hij zijn hele leven alleen is en nooit in aanraking komt met mensen die stoelen zien waar hij kwade tovenaars ziet, zal zijn ervaring van de wereld niet in strijd zijn met die van anderen en kan hij zijn eigen ervaring voor waar aannemen. Vanuit de behandeling van introspectivisme is bekend dat hij niet voor zichzelf kan bevestigen of zijn ervaring ook daadwerkelijk waar is. Pas wanneer hij samen met anderen in een ruimte is waar stoelen staan, wordt duidelijk dat Harry een afwijkende beleving van de wereld heeft. Wanneer het voor anderen duidelijk wordt dat Harry stoelen aanziet voor kwade tovenaars zal hij als psychotisch worden bestempeld omdat zijn ervaring van de wereld afwijkt van die van anderen, simpelweg omdat hij concepten op incorrecte wijze – dus niet in overeenstemming met de norm – toepast. Uit het feit dat mensen kunnen aangeven dat hun ervaring van de wereld verschilt van die van anderen, komt naar voren dat zij dus concepten hebben en dat de toepassing daarvan gebonden is aan normen van correctheid. Dit is een belangrijk punt, omdat het communiceren van een dergelijke norm van correctheid een uiting is van bewust gedrag, en blijkt geeft van een geest bij anderen en gedeelde ervaringen van objecten.

Het voorbeeld van de psychoot dient ook als bewijs voor het bestaan van normen van correctheid die betrekking hebben op eigenschappen van objecten. John Locke onderscheidt verschillende soorten eigenschappen, namelijk primaire en secundaire eigenschappen. Het onderscheid tussen deze twee formuleert hij als volgt:

The primary qualities of an object are properties which the object possesses independent of us — such as occupying space, being either in motion or at rest, having solidity and texture. The secondary qualities are powers in bodies to produce ideas in us like color, taste, smell and so on that are caused by the interaction of our particular perceptual apparatus with the primary qualities of the object. Our ideas of primary qualities resemble the qualities in the object, while our ideas of secondary qualities do not resemble the powers that cause them.¹⁶

Primaire eigenschappen zijn dus eigenschappen van objecten die los staan van hoe wij de objecten waarnemen, zoals omvang en structuur. De secundaire eigenschappen zeggen niets over de objecten zelf, maar over de manier waarop zij worden verwerkt door de zintuigen. De secundaire kwaliteiten hebben volgens Locke dus een subjectief karakter. De secundaire eigenschappen van objecten zijn subjectief in zoverre zij afhankelijk zijn van onze zintuiglijke vermogens. Uit de gedeelde ervaring kan worden afgeleid dat de zintuiglijke waarneming voor vrijwel iedereen gelijk is (behalve voor personen die bijv. kleurenblind zijn). In de volgende paragraaf zal een tweede soort subjectieve eigenschappen geïntroduceerd worden die afhankelijk is van individuele- of groepsinteractie van personen met objecten. Deze subjectieve eigenschappen zijn ook alleen toegankelijk voor de personen die verantwoordelijk zijn voor de totstandkoming van die subjectieve eigenschappen in objecten, terwijl secundaire eigenschappen voor iedereen toegankelijk zijn via de gedeelde zintuiglijke waarneming. Omdat secundaire eigenschappen via de gedeelde waarneming toegankelijk zijn, is de norm van correctheid van kracht m.b.t. secundaire eigenschappen. Neem bijvoorbeeld kleur. De kleur rood is bijvoorbeeld een secundaire eigenschap van een tomaat, omdat het iets zegt over de wijze waarop wij de tomaat waarnemen. Wanneer op een veiling een hele partij verse rijpe rode tomaten wordt verkocht en een van de inkopers zegt dat ze paars zijn, dan zal iedereen hem raar aankijken en door hebben dat zijn perceptie van tomaten faalt. Nog duidelijker is dit voorbeeld wanneer bekend is dat de genoemde inkoper in alle andere gevallen wél rood op dezelfde manier ziet als anderen die kleurenperceptie hebben die overeenkomt met de norm. Zoals eerder is besproken is rood een secundaire kwaliteit. In tegenstelling tot Locke is het volgens mij zo dat in het geval van 'rood' en 'tomaat' een rijpe tomaat de eigenschap, of dispositie, heeft om als rood gezien te worden. De kleur rood maakt dus wel wezenlijk onderdeel uit van een rijpe tomaat, maar of de tomaat ook als rood wordt gezien is volledig afhankelijk van ons vermogen om kleur te kunnen waarnemen. In die afhankelijkheid van onze waarneming ligt het subjectieve karakter van secundaire eigenschappen. Als iedereen de tomaten op de veiling ziet als rood, en er is één persoon die ze ziet als paars, dan is het aannemelijk dat tomaten inderdaad de secundaire eigenschap hebben om als rood ervaren te worden. Hieruit volgt dat de norm van correctheid dus ook van kracht is m.b.t. de perceptie van de secundaire eigenschappen van objecten.¹⁷

¹⁶ William Uzgalis, "John Locke," in: The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2015 Edition).

¹⁷ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (1958, 2^e druk), p. 28/§57.

4.3 Subjectieve eigenschappen

Naast de primaire en secundaire eigenschappen is er ook nog een derde categorie eigenschappen: een tweede soort subjectieve eigenschappen. Deze subjectieve eigenschappen worden niet gekenmerkt door onze waarnemingsvermogens, maar door het feit dat deze eigenschappen tot stand komen door de interactie van personen met objecten. Primaire eigenschappen bestaan in het object zelf, secundaire eigenschappen moeten gezien worden als disposities van objecten om op bepaalde wijze waargenomen te worden, en de subjectieve eigenschappen van objecten waar het nu over gaat zijn eigenschappen die voortkomen uit onze interactie met en relatie tot objecten. Denk bijvoorbeeld aan uw geboorteplaats. Voor mensen die er nooit zijn geweest is het gewoon een plaats, maar voor u heeft het allerlei subjectieve eigenschappen. Het is bijvoorbeeld de plaats waar u bent opgegroeid, voor het eerst naar school ging, vrienden en familie heeft of had, etc.. Deze subjectieve eigenschappen maken deel uit van de objecten, zodat gezegd kan worden dat de geest van de persoon (of personen) die heeft geïnterageerd met objecten in die objecten ligt. Ook het bestaan van deze subjectieve eigenschappen gaat dus uit van een deelbaarheid van de geest. Deze deelbaarheid van de geest zal later verder worden besproken.

Het idee dat objecten subjectieve eigenschappen bezitten die voortkomen uit de interactie van personen met objecten is gebaseerd op de volgende stelling:

It is widely accepted that all sorts of processes beyond the borders of consciousness play a crucial role in cognitive processing: in the retrieval of memories, linguistic processes, and skill acquisition, for example. So the mere fact that external processes are external where consciousness is internal is no reason to deny that those processes are cognitive.¹⁸

Er zijn veel cognitieve processen die betrekking hebben op de wereld om ons heen, zoals herinneringen, associaties en taal en waar die wereld dus deel van uitmaakt. Ondanks dat wij geleerd hebben de geest te ervaren als iets dat zich in de hersenen afspeelt, is de geest in werkelijkheid aanwezig in ons lichaam (niet enkel het brein) en in de objecten waar we mee in relatie staan. De ervaring van het 'ik' die gebonden is aan de hersenen is ook wat Clark en Chalmers bedoelen met 'borders of consciousness'. Uit de relatie tussen personen en objecten komen de subjectieve eigenschappen van objecten voort. Het feit dat het hier gaat om relaties en interactie benadrukt deelbaarheid als een noodzakelijke eigenschap van de geest.

Zojuist is betoogd dat deelbaarheid een noodzakelijke eigenschap is van de geest. Deze deelbaarheid stelt ons in staat om te interageren met de wereld op het niveau van primaire, secundaire en subjectieve eigenschappen. Het vermogen waarmee we tot de subjectieve eigenschappen van objecten kunnen komen is empathie. Theodor Lipps' definitie van empathie begint bij de interactie van het bewustzijn met een object. Het object prikkelt de zintuigen, waarna het object onderdeel uitmaakt van de directe ervaring van de geest. Voor het waarnemen van een object zijn zowel het object als de

¹⁸ Andy Clark & David J. Chalmers, "The Extended Mind" (1998), p. 557.

waarneming nodig. Het is zo dat de ervaring niet alleen in ons bewustzijn wordt gevonden, maar we hem ook projecteren op het object dat wordt ervaren.¹⁹ Deze ervaring, waar de projectie van die ervaring op objecten onderdeel van uitmaakt, is de interactie waaruit subjectieve eigenschappen voortkomen. Deze ervaring, of interactie, is dus de manier waarop personen toegang krijgen tot de subjectieve eigenschappen van objecten.

Nu de theorie van een filosofie van de geest die berust op deelbaarheid van de geest is uitgewerkt, is het belangrijk om de werking van de theorie in de praktijk aan te tonen. Als voorbeeld nemen we een oudere man genaamd Henk. Henk is 72 jaar oud en woont in een verzorgingstehuis. Zijn dochter, Anne, komt met enige regelmaat op bezoek. Als we vanuit Henks perspectief kijken naar Anne, zien we dat Anne in principe een object is in de wereld buiten het interne bewustzijn van Henk. Wanneer Anne op bezoek komt brengt dat, net zoals andere objecten dat kunnen, een reactie teweeg in het bewustzijn van Frank. De precieze inhoud van deze reactie berust op de subjectieve eigenschappen die besloten liggen in Henks relatie tot het object. In dit geval ziet hij zijn dochter. Voor Henk is Anne niet alleen zijn biologische dochter met fysieke kenmerken 'x', 'y' en 'z'. Anne is zijn dochter, het meisje dat hij heeft leren fietsen, heeft begeleid naar het altaar toen zij ging trouwen, de vrouw die hem verzorgde toen hij ziek was, etc.. Al deze eigenschappen hebben een subjectieve lading, omdat het eigenschappen zijn die voortkomen uit hoe Henk Anne heeft ervaren. Anne zal de genoemde subjectieve eigenschappen delen, aangezien Henk ook deel uitmaakte van Annes ervaring op die momenten. Voor mensen die Henk en Anne niet kennen zijn deze subjectieve eigenschappen niet toegankelijk. Als zulke onbekenden Henk en Anne tegenkomen zullen zij niet weten welke subjectieve eigenschappen die twee delen, of welke eigenschappen Anne heeft voor Henk en andersom. Daarom heten het ook subjectieve eigenschappen; deze eigenschappen van objecten komen tot stand door de interactie van een bepaald persoon (of personen) met objecten en zijn ook alleen voor die persoon doormiddel van interactie toegankelijk.

Dat de subjectieve eigenschappen afhankelijk zijn van de deelbaarheid van de geest wordt nog duidelijker wanneer Henk dement wordt. Anne komt nog steeds op bezoek bij haar vader, maar Henk herkent haar niet. Dit komt doordat de subjectieve eigenschappen van Anne voor Henk zijn komen te vervallen. Henk bezit voor Anne nog wel de subjectieve eigenschappen. Er is dus sprake van een ongelijke geestelijke relatie waarin Anne wordt geconfronteerd met het feit dat haar vader haar niet meer (her)kent zoals hij dat eerst wel deed. Wanneer Anne zich realiseert dat zij haar subjectieve eigenschappen verloren is voor Henk wordt zij geconfronteerd met een groot verlies; zij zal niet meer door haar vader worden herkend als zijnde zijn dochter.

Naast de relatie van Henk en Anne neemt Henks geestelijke relatie tot de wereld in het algemeen af. Dit verklaart ook waarom dementerende mensen vaak wereldvreemd zijn, of geloven dat ze in een andere tijd dan het heden leven. Door het vervallen van vele subjectieve eigenschappen verandert hun hele ervaring van de

¹⁹ Robin Curtis, *Einführung: Zu Geschichte und Gegenwart eines ästhetischen Konzepts* (2008), pp. 40-42.

wereld. De ervaring is ofwel leeg, of het bewustzijn grijpt terug op subjectieve eigenschappen die nog wel aanwezig zijn, maar onderdeel uitmaken van een netwerk van eigenschappen dat incompleet en hierdoor verwarrend is. Wanneer we in het voorbeeld toevoegen dat Henk een boekje heeft waarin hij alles over zijn relatie met Anne heeft opgeschreven verandert dit weinig aan de situatie. In dit geval heeft hij toegang tot kennis van de subjectieve eigenschappen, maar niet tot de herinneringen of ervaring van die eigenschappen. Henk staat in relatie tot het boekje en Anne als de vrouw die voor hem staat, maar van alles wat zij samen hebben meegemaakt heeft Henk geen besef. Er is dus nog wel sprake van een gedeelde geest, maar niet met het object waar de geschreven herinnering betrekking op zou moeten hebben. Er is een groot verschil tussen in een boekje lezen dat 'mevrouw met eigenschappen 'x', 'y' en 'z' uw dochter is en het besef en de ervaring van iemand als zijnde uw dochter.²⁰ Dit laatste bevestigt dus wederom het deelbare aspect van de geest, en de noodzaak van interactie om toegang te krijgen tot subjectieve eigenschappen van objecten.

Aan de hand van de laatste voorbeelden is duidelijk geworden dat een filosofie van de geest gebaseerd op deelbaarheid van de geest een sterke verklarende functie heeft m.b.t. cognitieve fenomenen zoals herinneringen en dementie. Via Hegel werd duidelijk dat de 'ander' noodzakelijk is voor begrip van het 'ik', en in het bestaan van de norm van correctheid ligt een bewijs voor het feit dat over de ervaring van de wereld gecommuniceerd wordt. Deze twee aspecten van de geest vormen een goed bewijs voor de deelbaarheid van de geest. Ten slotte is er vanuit deze deelbaarheid van de geest gekeken naar de mogelijkheden van een filosofie van de geest die niet berust op introspectivisme. Het resultaat is een filosofie die daadwerkelijk aansluit op de ervaring van het eigen bewustzijn en daarnaast ook verklaringen weet te bieden voor cognitieve fenomenen.

²⁰ Deze uitspraak kan gelezen worden als kritiek op het voorbeeld betreffende Otto dat door Clark en Chalmers wordt behandeld in *The Extended Mind*. Zij stellen dat dit notitieboekje voor de demente Otto dezelfde rol speelt als het geheugen van een normaal persoon. De kritiek die in deze scriptie kan worden gelezen, is dat subjectieve eigenschappen (o.a. herinneringen van ervaringen) komen te vervallen wanneer de relatie van de geest tot objecten vervalt (zelfbewustzijn is een noodzakelijke voorwaarde), en dat deze eigenschappen het beste (ofwel: primair) toegankelijk zijn via de directe interactie met het object. Wanneer subjectieve eigenschappen niet langer via interactie toegankelijk zijn is het veilig om te concluderen dat deze zijn komen te vervallen, en in deze voorbeelden als mogelijk gevolg van dementie (pp. 559-560).

5. Conclusie

In deze scriptie is uitgebreid aandacht besteed aan introspectivisme en een variant op *The Extended Mind*-theorie als uitgangspunten voor een filosofie van de geest. De stelling van deze scriptie is: een filosofische benadering van de geest moet niet berusten op de eigen ervaring, maar juist op de relatie van de geest met andere personen en objecten in de wereld.

Om te bewijzen dat introspectivisme geen plausibel uitgangspunt is binnen filosofie van de geest, is deze onderworpen aan een kritische uiteenzetting. Er is gekeken naar de argumentatiestructuur en de centrale claims van deze filosofische positie. De filosofie van René Descartes' heeft als voorbeeld gediend voor introspectivisme, omdat introspectivisme gepaard gaat met cartesiaanse twijfel. Deze twijfel leidt eerst tot solipsisme en vervolgens tot het 'other minds'-probleem. Het feit dat introspectivisme en het 'other minds'-probleem onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn geeft aan dat deze theorie fundamenteel problematisch is. Daarnaast is aangetoond dat introspectivisme zichzelf ondermijnt. Door het vasthouden aan de eigen geest als basis voor kennis eindigt introspectivisme als een theorie die maar één claim kan rechtvaardigen, namelijk het *cogito, ergo sum* van Descartes. De verschillende problemen van introspectivisme bevestigen de stelling dat introspectivisme geen overtuigende benadering is voor het opstellen van een theorie van de geest. Als reactie hierop zijn de mogelijkheden bekeken van een theorie die juist berust op de deelbaarheid van de geest en interactie van personen met objecten.

Door bewust gedrag als criterium te nemen voor het toekennen van een geest aan zowel zichzelf als anderen wordt het mogelijk een filosofie van de geest op te stellen die niet wordt beperkt door het epistemologische probleem van de 'other minds'. Wat de theorie die berust op deelbaarheid van de geest heeft aangetoond is dat het 'ik' inhoud krijgt door de relatie van het 'ik' met de 'ander' en objecten in de wereld. Deze relatie is wederzijds, aangezien objecten (inclusief personen) subjectieve eigenschappen krijgen doormiddel van de interactie van personen met die objecten. Uit het voorbeeld van Henk en Anne is duidelijk geworden dat deze subjectieve eigenschappen verklaringen bieden voor allerlei cognitieve processen (o.a. herinneringen, associaties en taal). Veel cognitieve eigenschappen komen namelijk tot stand door, of zijn afhankelijk van, de relatie van personen met hun omgeving.

Het doel van deze scriptie is om anderen aan te sporen om binnen filosofie van de geest meer aandacht te besteden aan hoe het 'ik' in relatie staat tot anderen en de wereld en de rol die interactie hierin speelt. Het is voor filosofen namelijk makkelijk om zich terug te trekken in het rationele domein van onze geest, waarbinnen filosofische posities als introspectivisme heel overtuigend lijken terwijl ze niet aansluiten op de dagelijkse ervaring van het 'ik' als onderdeel van een wereld die groter is dan ons eigen bewustzijn. Het is niet zo dat iedere filosofie per se 'leefbaar' moet zijn, maar het is wel zo dat de ervaring van het 'ik' als onderdeel van een wereld die groter is dan ons eigen bewustzijn een goed uitgangspunt biedt voor een filosofische benadering van de geest.

6. Bibliografie

Literatuur:

- Chalmers, David J.. "Facing up to the Problem of Consciousness." In: *Journal of Consciousness Studies* (Vol. 2, No. 3, 1995). Pp. 201-219.
- Clark, Andy & Chalmers, David J.. "The Extended Mind (1998)." In: *Mind and Cognition: an Anthology*. Lycan, William G. en Prinz, Jesse J. (ed.). Oxford: Blackwell Publishing 2008 (3e druk). Pp. 555-564.
- Feldman, Richard. *Epistemology*. Tom L. Beauchamp (ed.). Upper Saddle River: Prentice Hall, 2003.
- Curtis, Robin. *Einführung: Zu Geschichte und Gegenwart eines ästhetischen Konzepts* Paderborn: Wilhelm Fink GmbH & Co. Verlags-KG, 2008.
- Hegel, G. W. F.. *Phenomenology of Spirit*. A. V. Miller (vert.). Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Malcolm, Norman. "Knowledge of Other Minds." In: *The Journal of Philosophy* (Vol. 55, No. 23, 1958), pp. 969-978.
- Pickard, Hannah. "Emotions and the Problem of Other Minds." In: *Royal Institute of Philosophy Supplement*. Hatimoysis, A. (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003. Pp. 87-103.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. G.E.M. Anscombe (vert.). Oxford: Basic Blackwell Ltd, 1958 (2e druk).

Internetbronnen:

- Hatfield, Gary. "René Descartes." In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition). Edward N. Zalta (ed.). URL = <<<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/descartes/>>> (geraadpleegd op 20-05-2015).
- Smart, J. J. C.. "The Mind/Brain Identity Theory." In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition). Edward N. Zalta (ed.). URL = <<<http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/mind-identity/>>> (geraadpleegd op 16-06-2015).

- Uzgalis, William. "John Locke." In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2015 Edition). Zalta, Edward N. (ed.). URL = <<<http://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/locke/>>>. (geraadpleegd op 02-05-2015).